

Патріарх Йосиф Сліпий: релігійна мораль і радянське кримінальне право*

Леонід РЯБОШАПКО,
доктор юридичних наук,
професор,
Івано-Франківський університет
права імені короля Данила
Галицького

16

120-річчя від дня народження Патріарха Й. Сліпого виразно окреслює час найвищого служіння відомої духовної особи Церкві Христовій загалом і Українській греко-католицькій церкві (далі – УГКЦ) зокрема. Ювілейна дата тематично об'єднала регіональний та державний виміри цієї непересічної події. Так, Львівські обласна рада і обласна державна адміністрація ухвалили рішення (20 грудня 2011 року) та розпорядження (10 лютого 2012 року) про 2012 рік як рік ушанування Й. Сліпого, а 22 березня цього самого року відповідну постанову ухвалила й Верховна Рада України.

Серед різних проведених інституційних заходів зосередимо увагу на новому творчому доробку добре знаомо професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктора історичних наук Володимира Сергійчука. Він упорядкував і здійснив загальну редакцію науково-популярної праці під назвою «Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939–1987». Її презентація відбулася у першому кварталі 2012 року в рамках урочистостей

на батьківщині Патріарха – в селі Заздрість Тербовлянського району Тернопільської області, згодом – в Українському католицькому університеті. Двотомне видання продовжило концепцію попередніх різнопланових видавничих проєктів, давно започаткованих автором – пошук, оприлюднення, осмислення актуального та проблемного архівного матеріалу про витоки українського державотворення, які були переважно фальсифіковані чи спотворені радянською владою та її керівним ядром – КП(б)У–КПРС. Тим самим В. Сергійчук ставить за мету, яку наполегливо реалізує як дослідник, – формувати дієві можливості для читацького загалу виробити власне виважене й неупереджене розуміння подій та особистостей в історії України ХХ століття, зокрема держави та права.

Рецензія

* Рецензія на кн.: Сергійчук В. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939–1987: У 2-х т. – Київ: ПП Сергійчук М. І., 2012.

В основі двотомного видання – документи кримінальних справ Й. Сліпого, а також інші дотичні матеріали, загалом 364 документи обсягом 1136 сторінок. Вони структурно згруповані у два хронологічні розділи, що охоплюють періоди 1939–1946 і 1953–1987 років.

Насамперед необхідно акцентувати на історичному тлі подій, які передували кримінальному переслідуванню Й. Сліпого. Нагадаємо низку ухвалених політико-правових актів, що формально супроводжували стосунки церкви й радянської держави: Програма РКП(б) 1919 року, Декрет РНК УСРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» 1919 року, Конституція УСРР 1919 року. Більшовицька ідеологія декларувала в них конституційне право громадян на свободу совісті. Практично ж за безпосередньої участі органів державної безпеки УСРР–УРСР реалізовувалися масштабні заходи для атеїзації суспільства й подолання духовного опору. До-

дамо до цього відсутність дипломатичних відносин між СРСР і Ватиканом, що було зумовлено жорсткою критикою Папою Римським Пієм XII комунізму як суспільного зла, котре заперечувало існування Бога, а водночас його прихильним ставленням до перспективи проголошення незалежності української держави.

Протилежний напрям розвитку – на території Західної України, де чільне місце посідала УГКЦ. Правова основа її діяльності – конкордати між Папою Римським і урядами Австро-Угорської монархії та Польської держави. Вони вноормовували особливий правовий статус УГКЦ як екстериторіальної інституції, у власності якої були земельні ділянки, духовні заклади, лікарні, існувала заборона кримінального переслідування священників тощо. Маючи фінансову підтримку митрополита А. Шептицького, УГКЦ активно формувала, в тому числі зі свого середовища, українську інтелігенцію: відомих політичних діячів, освітан, кооператорів, інженерів, лікарів, адвокатів, журналістів, митців та ін. Отже, культурно-освітня діяльність та опосередкована участь УГКЦ у політичних процесах, спрямованих на створення самостійної української держави, зумовили її високий суспільний авторитет. Вочевидь, що закономірним наслідком приєднання території Західної України до УРСР у 1939 році стало зіткнення двох антагоністичних ідеологій – релігійної, що ґрунтувалася на християнських засадах, загальнолюдських нормах моралі, та комуністичної, що передбачала непримиренну боротьбу з релігійною свободою під конституційним гаслом про свободу антирелігійної пропаганди.

Виклад матеріалів першого тому В. Сергійчук логічно розпочинає з подій Другої світової війни та принципової позиції Ватикану [I, с. 372, 373; II, с. 152, 283]. Усвідомлюючи «прискорбні обставини» для УГКЦ з боку СРСР, які виникли після першого вересня 1939 року, та незадовільний стан здоров'я митрополита А. Шептицького, Папа Римський Пій XII 25 листопада 1939 року надає право Й. Сліпому наслідувати престол митрополита УГКЦ. З цієї нагоди А. Шептицький 20 липня 1940 року звертається до духовенства й віруючих. Констатуючи законність призначення Й. Сліпого, він указує не лише на перші об'єктивні втрати для УГКЦ (знищення авіабомбою церкви Святого Духа і бібліотеки при ній), а й на початок неправомірних дій радянської влади щодо УГКЦ – конфіскацію музею Богословської академії та її бібліотеки на користь радянських державних закладів культури і освіти. Митрополит А. Шептицький висловлює жаль стосовно багатьох неохрещених дітей, яких виховують без пізнання Бога, називає їх жертвами

безбожницької пропаганди. Він передбачає, що радянський уряд пізніше знищить УГКЦ [I, с. 21–22, 26–28], що інституційно була досить розгалуженою: станом на 1940 рік у складі УГКЦ діяли три єпархії, до яких належали 2821 приход, 11 монастирів, Богословська академія, три чернецькі ордени, вісім єпископів і майже три тисячі священників [I, с. 31; II, с. 88].

І цей прогноз не був помилковим. Радянські органи державної безпеки розпочали комплексну агентурну розробку всієї УГКЦ та її очільників – митрополита А. Шептицького, єпископа Й. Сліпого, єпископа Станіславської єпархії Г. Хомишина, ректора Станіславської духовної академії П. Бойчука, єпископа Перемишлянської єпархії Й. Конциловського та інших священнослужителів. Упродовж 1939–1941 років органи НКВС УРСР вчиняли дії, що були спрямовані на підлив впливу УГКЦ серед релігійної громади. Для цього вони впроваджували агентів у середовище церкви (зокрема й у найближче оточення митрополита А. Шептицького), використовували розбіжності в керівництві церкви, оприлюднювали факти неналежної поведінки в побуті деяких священників. Окрім того, показовим прикладом «законності» в діяльності органів НКВС УРСР, а водночас і фіктивності Конституції УРСР є ще один документ збірника. В ньому зазначено, що НКВС УРСР мав порушити питання у Верховній Раді УРСР про призначення в облвиконкомах уповноважених у справах культів, а також домогтися з Наркомфіном СРСР про сплату податків церквою. Приміром, Й. Сліпий мав сплатити податок у сумі 20 тисяч карбованців [I, с. 22–25, 31, 32; II, с. 298].

Постійне стеження НКВС УРСР за Й. Сліпим невдовзі дало результат – каральні органи «соціалістичної держави робітників і селян» розглядають майбутню жертву з точки зору психології. Уповідомленні агента від 30 січня 1941 року його охарактеризовано як горду, шанобливу, самовпевнену, владолобну людину, егоїста, скупого, з високим рівнем освіти і знанням європейських мов, доброго організатора [I, с. 34].

Оперативні напрацювання радянських органів державної безпеки було продовжено [I, с. 38–51] за нових історичних умов – майбутньої перемоги СРСР у Другій світовій війні, створення та збройної боротьби УПА проти СРСР, хвороби та смерті А. Шептицького і вступу на цю посаду Й. Сліпого. Він, як свідчать документи першого тому збірника, наполегливо шукав варіанти виходу з кризової ситуації – необхідність зберегти УГКЦ, врегулювати політичні розбіжності з радянською владою та ОУН-УПА. На думку Й. Сліпого, найдієвішим кроком у цьому напрямі мала стати поїздка делегації УГКЦ на

чолі з архимандритом К. Шептицьким до Москви наприкінці 1944 року. Вона передала для потреб Червоної армії 100 тис. крб. і прагнула продовжити правовий статус УГКЦ на ґрунті норм Конституції УРСР про відокремлення церкви від держави. Учасники перемовин обговорювали різні питання: про дозвіл на викладання релігії в школах і діяльність духовних закладів; повернення частини націоналізованої церковної землі та виплату грошової компенсації за неї; звільнення священників від податків і трудової повинності; припинення призову до Червоної армії студентів духовних навчальних закладів і священників.

Однак для радянських органів державної безпеки визначальним було геть інше – нейтралізувати УПА та возз'єднати УГКЦ з Російською православною церквою. З цієї метою високопосадовці НКДБ СРСР організували зустріч із членами делегації та запропонували УГКЦ стати посередником у перемовинах з УПА для припинення «братовбивчої війни» [I, с. 54, 59–93, 492–493].

З документів агентурної розробки Й. Сліпого дізнаємося, що виконати цю пропозицію було складно. Серед керівництва ОУН(б), ОУН(м), УПА і духовенства УГКЦ станом на 1945 рік сформувалися дві точки зору – послідовники Р. Шухевича вважали за необхідне продовжити збройну боротьбу з СРСР, а група поміркованих діячів (А. Мельник та інші) схилилися до переведення діяльності ОУН у глибоке підпілля та її поступового вкорінення в державний апарат і Збройні Сили СРСР [I, с. 118–119].

Переконавшись у небажанні чи неспроможності Й. Сліпого ефективно впливати на переговорний процес, НКДБ УРСР 20 лютого 1945 року ухвалює постанову про порушення агентурної справи стосовно митрополита. Юридична підстава – підозра в антирадянській та націоналістичній діяльності, шпигунській та розвідувальній роботі Й. Сліпого [I, с. 95, 96]. Збирання «доказів вини» митрополита було недовгим – 8 березня 1945 року НКДБ УРСР отримав розпорядження М. Хрущова, узгоджене з НКДБ СРСР, розпочати репресивні заходи проти Й. Сліпого й усієї УГКЦ. Відтак уже 11 квітня 1945 року його заарештували у Львові, а попереднє слідство проводили в Києві [I, с. 104–107, 127–130, 142–147]. Документам цього періоду присвячена переважна частина першого тому [I, с. 147–587].

Беручи до уваги умови утримання арештованого, термін (один рік), вік і стан його здоров'я, проведення багатьох допитів у нічний час, відібрання богослужбового одягу, особистої релігійної символіки, є зрозумілим, що на Й. Сліпого систематично чинили психологічний і моральний тиск. Згодом він зазначав про попереднє слідство, що ста-

вилися до нього грубо, неаргументовано посилалися на події, слідчі вирізнялися деспотизмом і браком ерудиції [II, с. 68] та «примушували підписувати показання про те, чого я не робив» [II, с. 382].

Незважаючи на антигуманні методи ведення слідства, Й. Сліпий послідовно й докладно розповідає біографію, розкриває зміст діяльності УГКЦ у 1920-х – на початку 1940-х років. Однак те, що митрополит головно оцінював як розвиток УГКЦ у міжвоєнний період і намагання зберегти її у Другій світовій війні, радянські слідчі розуміли як пропаганду українського буржуазного націоналізму, співпрацю з нацистами й кваліфікували це як державний злочин [I, с. 166–169, 172–185, 192–194, 208–221, 226–246, 255–257, 265–292, 302–352, 355–357, 365–400, 407–409, 426–430, 449–472, 477–517, 520–527, 541–549, 561–568].

Тому гідна поведінка Й. Сліпого не мала істотного значення, адже майбутній вирок був заздалегідь передбачений політичним керівництвом РКП(б)–КП(б)У. Дотримавшись формальних ознак процедур, кримінальну справу передали до військового трибуналу військ МВС Українського округу, який проводив судове слідство. І з червня 1946 року було оголошено обвинувальний вирок – позбавити волі терміном на вісім років. Він побудований за апробованою в СРСР фальсифікованою схемою політичних процесів 1920–1930-х років. Тож «вина» Й. Сліпого полягала в тому, що митрополит особисто чи разом з УГКЦ брав участь у організації білогвардійських і буржуазно-націоналістичних армій від часу виникнення радянської держави в 1917 році; формуванні Української Галицької Армії в 1918–1919 роках; утворенні антирадянських організацій «Акція Католицька», «Український Католицький Союз», «Колегіум Русікум», «Січ» та духовних закладів у 1920–1930-х роках; проголошенні Акта відновлення незалежності України 30 червня 1941 року та формуванні уряду на чолі з Я. Стецьком; у створенні таких буржуазно-націоналістичних і профашистських організацій, як Рада сеньйорів, Українська Національна Рада, дивізія «СС-Галичина» у 1941–1943 роках; утворенні місцевих адміністративно-поліційних установ; агітації за надання матеріальної допомоги окупаційній владі та сприянні трудовій міграції громадян СРСР до нацистської Німеччини.

Окрім цього, особисто Й. Сліпого визнано винним у тому, що він співпрацював з антирадянськими газетами «Мета», «Дзвони», «Нива»; до 1939 року обговорював на зборах єпископів питання збройної боротьби з СРСР; виховував студентів духовних навчальних закладів у антира-

дянському дусі; сприяв поширенню католицизму в СРСР після 1939 року; опублікував у 1941 році антирадянську брошуру під назвою «Головні правила сучасного душпастирства»; зустрічався 1942 року в Берліні з А. Мельником і гетьманом П. Скоропадським; мав тісні зв'язки з представниками німецьких розвідувальних органів, які проживали в митрополичих палатах; підтримував контакт з українсько-німецькими націоналістичними бандами після 1944 року [I, с. 568–625].

Як бачимо, вся діяльність Й. Сліпого – науковця, ректора Богословської академії, митрополита УГКЦ і громадського діяча – стала підставою для обвинувального вироку. Такою була репресивна сутність радянського права, що криміналізувало суспільні відносини й широко тлумачило статті Кримінального кодексу УСРР 1927 року про державні (контрреволюційні) злочини – справжні історичні події оцінювали з точки зору комуністичної ідеології та оформляли в нормах матеріального права й відповідних процесуальних формах. Приміром, навчальний процес у Богословській академії, який передбачав усвідомлення студентами сутності християнства, релігійної моралі, природних прав і роз'яснення хибності антирелігійної пропаганди в СРСР, вважався антирадянською діяльністю. Така правова позиція давала можливість радянському суду обвинувачувати в контрреволюційних діях будь-кого і за будь-що.

Вирок, оголошений Й. Сліпому та іншим очільникам УГКЦ, й ліквідація зазначеної церкви як результат проведеного Львівського псевдособору 23 лютого 1946 року (примітна дата для прихильників радянського суверенітету) мали остаточно знищити «єзуїтську кліку» – так називала цю релігійну інституцію радянська влада.

Однак матеріали другого тому збірника документів переконаливо засвідчують протилежний розвиток подій. І головна заслуга в цьому Й. Сліпого, який упродовж усього терміну відбування покарання демонстрував силу духу та відданість принципам релігійної моралі. Він не зрадив своїй церкві і не став іудою для свого народу, хоча мав таку можливість, отримуючи пропозиції від керівництва МДБ СРСР про надання найвищих духовних посад в ієрархії Російської православної церкви, а в 1953 році – й про посередництво в нормалізації взаємин СРСР із Ватиканом. Якщо від першої пропозиції він завжди категорично відмовлявся, то задля реалізації другої Й. Сліпому створили умови для роботи в Москві, він розпочав написання великої наукової праці про історію Вселенської церкви в Україні, завершив вступ до неї під назвою «Погляд на догматичні та історичні основи греко-католицької

церкви в СРСР». Проте подальші дії Й. Сліпого залежали від виконання однієї, але визначальної умови – відновлення діяльності УГКЦ і його правового статусу митрополита [II, с. 88, 118, 224, 257, 382].

МДБ СРСР не погодилося з цією вимогою Й. Сліпого, а після арешту Л. Берії митрополита перевели з Москви до Красноярського краю, де він проживав у будинку інвалідів під адміністративним наглядом МВС–КДБ СРСР. На початку хрущовської «відлиги» Сліпий здійснює деякі функції митрополита катакомбної церкви: проводить богослужіння в приміщеннях пральні, сушильні, на кладовищі, активно листується зі священниками різних областей СРСР, закликає до місіонерської діяльності, розсилає різдвяні, пасхальні, новорічні привітання, продовжує написання наукової праці, письмово звертається до керівників РМ СРСР і МВС СРСР з проханням про скасування заборони на діяльність УГКЦ. Однак прагнення Й. Сліпого реалізувати права УГКЦ, які належали відповідно до Конституції УРСР, мали протилежний результат – його змусили припинити будь-які види релігійної діяльності. Юридичне обґрунтування заборони: він не є служителем релігійного культу [II, с. 61, 62, 78, 158].

З огляду на ситуацію, яку створювали довкола нього засоби масової інформації, Й. Сліпий у квітні 1956 року звернувся з листом до МВС СРСР, де аргументовано спростовує всі наклепи щодо себе в опублікованій антирелігійній літературі та висловлює сподівання на «допомогу в моїй беззахисності» [II, с. 170–171]. У цей період з'являється перспектива звільнення Й. Сліпого від спецпоселення згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 березня 1956 року [II, с. 161–162]. Племінниця Й. Сліпого надсилає клопотання до Генерального прокурора СРСР про передачу свого дядька на поруки та дозвіл його виїзду до Львова [II, с. 170]. Однак принцип «соціалістичної законності», досконало розроблений радянськими теоретиками права, не поширюється на Й. Сліпого. Натомість спрацьовує перевірена схема роботи КДБ – активізація вкоріненої кваліфікованої агентури, в тому числі із середовища зрадників-уніатів, продовження збирання оперативної інформації про зв'язки та «антирадянську діяльність» Й. Сліпого.

Як наслідок – укотре порушено кримінальну справу проти Й. Сліпого та цинічно обґрунтовано необхідність повторного арешту підозрюваного можливістю його втечі у віці 66 років й соціальному статусі інваліда [II, с. 212, 216–218]. Допити тривалий рік і вже не в нічний час. Однак вони знову демонструють примітивність обвинувачення, його ідеологічну занепокоєність, незнання історичної

правди про події Другої світової війни, нерозуміння відмінності між канонічним правом і радянським законодавством про релігію. Приміром, якщо для Й. Сліпого написання листів до вірних УГКЦ означало дотримання католицької віри, то для слідства – це правопорушення, бо УГКЦ не була зареєстрована згідно з чинним законодавством. За таких умов правові наслідки для митрополита були вочевидь негативні.

Водночас зміст агентурних повідомлень, протоколів допитів попереднього та судового слідства, наведених у другому томі збірника документів, зацікавлює тим, що дає можливість опосередковано простежити сприйняття Й. Сліпим широкого спектру подій, які відбувалися в УРСР–СРСР і на міжнародній арені. Так, він нищівно критикує неканонічне проведення Львівського собору 1946 року, священників (насамперед Г. Костельника), які перейшли у православну віру; прагне встановити причини дискусій між Львівською та Станіславською єпархіями; нарікає на інертність українців, котрі в Краснояльському краї мало дбали про отримання в бібліотеках публічної інформації про УРСР.

У процесі спілкування з агентами КДБ або під час допитів Й. Сліпий по-різному характеризує історичних і політичних діячів: Б. Хмельницького, І. Мазепу, А. Мельника, С. Бандеру, Д. Донцова, Й. Сталіна, А. Гітлера, Б. Муссоліні, Й. Б. Тіто, письменників і поетів П. Карманського, Я. Галана, В. Беляєва, М. Рудницького, а також УПА; виявляє інтерес до національного походження державних діячів УРСР, стану економіки республіки; висловлює жаль у зв'язку з утратою української державності у 1917–1920 роках; порівнює злочинні дії радянської влади та нацистів у Другій світовій війні; розрізняє політичну риторику про «досягнення Великої Жовтня» і реальне перетворення частини території СРСР на концентраційний табір.

Серед інших міркувань Й. Сліпого слід виокремити низку положень, які були предметом його інтелектуального аналізу. Йдеться про ставлення митрополита до комунізму, держави та українського націоналізму. Він схвально оцінював комунізм як ідею, котра була викладена у вченні Христа і реалізовувалася першими християнами, а згодом – у християнських монастирях. Однак Й. Сліпий категорично заперечував побудову комуністичного суспільства за радянським взірцем, який не передбачав дотримання релігійних прав громадян. На його переконання, розвиток світової цивілізації довів неможливість творення держави без релігії та віри в Бога [II, с. 231, 232, 282].

Твердження Й. Сліпого про комунізм ґрунтуються на його політичних

поглядах на державний режим. Він виступає прихильником будь-якої держави, якщо вона забезпечить діяльність УГКЦ і дозволить пропагувати католицьку віру. Водночас він прагнув до існування «такої держави, уряд якої дозволяв би пропагувати християнську мораль не тільки в церквах, а й у школі та армії, а сам уряд при вирішенні важливих політичних питань радився б зі мною, як з главою церкви, дослухався б до голосу церкви. А який при цьому буде уряд у державі – комуністичний, соціалістичний, капіталістичний чи ще якийсь – для мене байдуже, якщо він установлений народом» [II, с. 325].

Водночас Й. Сліпий формулює думку про колізію між українськими націоналістами та УГКЦ. В інтерпретації слідчого вона полягала в тому, що націоналісти ставили інтереси української нації вище за Бога, церкви та релігійної моралі, а УГКЦ засуджувала таку доктрину. Проте під час Другої світової війни українські націоналісти були меншим злом порівняно з комуністами. «Помилка українських націоналістів є та, – записує слідчий покази Й. Сліпого, – що вони не рахувалися з греко-католицькою церквою. Ось чому, коли 1944 року мене попросили радянські органи влади написати послання, спрямоване проти українських буржуазних націоналістів, я з цілковитою готовністю зробив це, закликав їх не вбивати один одного» [II, с. 319, 320].

Попри певну полемічність міркувань Й. Сліпого та спосіб їхньої фіксації (не слід забувати, що це запис показів слідчим, секретарем судового засідання чи текст агентурних повідомлень), вони поєднані наскрізною ідеєю – усвідомлення потреби духовного наповнення політико-правового розвитку суспільства та власних дій на засадах релігійної віри для створення самостійної української держави.

Варто зазначити, що митрополит Й. Сліпий не обмежувався аналізом внутрішньополітичної проблематики, він адекватно оцінював зовнішньополітичну палітру. Так, досить прогностично говорив про важливість ідеологічної інтервенції західних демократій для стримування поширення комунізму, необхідність зміни ставлення СРСР до релігії, що є чинником нормалізації дипломатичних відносин між СРСР і США, про майбутнє об'єднання Німеччини, можливість мирного співіснування різних політичних систем тощо.

Проте наукова ерудиція доктора теології, професора догматики, який вільно говорив німецькою, французькою, італійською, польською, грецькою, латинською мовами, а дещо гірше – англійською, чеською та єврейською [I, с. 167; II, с. 224], була «традиційно» оцінена Верховним Судом УРСР – Й. Сліпого позбави-

ли волі на сім років. Цього разу його визнали винним у вчиненні державного злочину, який полягав у спробі відродження уніатської церкви та ліквідації соціалістичного ладу, написанні та нелегальному розповсюдженні антирадянської праці «Історія Вселенської церкви в Україні», використанні націоналістичних творів М. Грушевського та М. Возняка [II, с. 392–394]. Характерним прикладом реалізації принципу радянського кримінального процесу про право громадянина на захист стала позиція адвоката, котрий обвинувачував Й. Сліпого у зв'язках із нацистами [III, с. 389, 390].

Не обмежившись вироком 1959 року, Верховний Суд УРСР, уже за новим кримінальним законодавством, 1962 року визнав Й. Сліпого особливо небезпечним рецидивістом [II, с. 407]. Невдовзі він буде помилуваний Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 січня 1963 року, залишиться громадянином СРСР і виїде з території «суверенної УРСР», щоб духовно нескореним повернутися до незалежної України 1992 року.

Постійне проживання Патріарха за кордоном не припинило нелегальної діяльності радянських органів державної безпеки. Документи другого тому збірника виразно демонструють, що КДБ УРСР регулярно інформував ЦК КПУ про Й. Сліпого, справи в церковному середовищі, а також вчиняв дії з метою компрометації української еміграції та недопущення відродження УГКЦ в УРСР до кінця 1980-х років [II, с. 410–446].

Наостанок звернімо увагу на символічний збіг фактів у кримінальних справах Й. Сліпого. В його арешті 1945 року та помилуванні 1963 року головну роль відіграла одна й та сама посадова особа – М. Хрущов. Реабілітовано Й. Сліпого через 45 років після першого засудження – 3 червня 1991-го. Висновок щодо реабілітації Патріарха, яким завершується другий том збірника документів, зроблено на підставі Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 року. Доречно нагадати, що в цьому законі Верховна Рада УРСР зафіксувала положення щодо відмежування законодавчого та представницького органу державної влади від терористичних методів керівництва суспільством. Згодом Верховна Рада, здійснюючи установчу владу народу, зазначила в преамбулі Конституції України 1996 року свою відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми і прийдешніми поколіннями.

Узагальнюючи викладене, можемо стверджувати: опублікований збірник документів – показовий приклад відновлення історичної свідомості української нації на ґрунті першоджерел.